

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРШИЙ ЦУКРОВИЙ ЗАВОД В УКРАЇНІ

Ю.Г. Тютюнник, д-р геогр. наук, проф.
(Інститут еволюційної екології НАН України)

Розглянуті спірні і нез'ясовані питання щодо заснування першої української цукроварні. Показано, що дати і місця її виникнення, котрі наводяться в новітній науковій літературі, є сумнівними, і проблема потребує більш глибокого вивчення.

Коли і де саме розпочалося виробництво цукру з буряку на території України? Як не дивно, але точної відповіді на це запитання економічна історія нашої держави поки що не має. Зародження українського бурякового цукроваріння взагалі нагадує пригодницький фільм.

Найбільш відомими і популярними в історичній літературі відомостями є такі, що перші цукроварні на теренах нинішньої України були побудовані в 1824 році в селі Трощин Канівського р-ну Черкаської обл.¹ графом Понятовським, і в 1825 році в селищі міського типу Макошине Менського р-ну Чернігівської обл. графом Кушельовим-Безбородько. Цими відомостями початок українського цукроваріння найчастіше й обмежують. Насправді ж все набагато складніше і цікавіше.

Почнемо з вище згаданих, раз ми про них вже йшла мова, дат і місць. Найменше питань у істориків викликає будівництво Макошинського заводу відомим на той час державним діячем графом О. Кушельовим-Безбородьком. Дата «1825» вважається надійно задокументованою в історичних джерелах (в листуванні графа зі своїм сином) і не викликає сумніву [1]. Питання в іншому – де саме була п е р ш а Мако-

шинська цукровня? Адже їх, виявляється... було дві. В найбільш ретельному щодо початку українського цукроваріння дослідженні О.А. Плевака [9] зазначається, що в 1858 році (за свідченнями Грум-Гржимайло) в Макошиному було збудовано нову цукроварню на відстані однієї версти від старої (тобто 1825-го року). Але (знов таки, посилаючись на Грум-Гржимайло) “за те, що ліквідовано давню, нічого не сказано” [9, с. 1004]. В інших докладних історичних відомостях щодо цукроваріння Чернігівщини [2, 8], згадок про дві Макошинські цукроварні немає. А це значить, що питання «де була Макошинська цукроварня 1825-го року» залишається відкритим. І це питання має не лише академічний інтерес, а – для нас – і цілком практичний. Ми віднайшли місце розташування Макошинської цукровні; залишається «тільки», якщо відомості Грум-Гржимайло правильні, відповісти на запитання: якої саме? 1825-го, чи 1858-го року?

Щодо Трощинської цукровні, то «пригодницький сюжет» ще більш підсилюється. Зазначимо, насамперед, що збудував її, згідно К.Г. Воблomu [1] і О.А. Плевака [9], не просто «граф» чи «пан» Понятовський (так зазвичай пишуть в історичній літературі), а Ксаверій (або в іншій транскрипції – Цезарій) Йосипович (у Воблого «Осипович») Понятовський (до речі, далекий родич останнього польського

¹ Географічні назви і територіально-адміністративний поділ, якщо це не оговорено окремо, подані у сучасному вигляді.

короля Станіслава Августа Понятовського). Де і коли?

О.А. Плевако, посилаючись на достатньо плутані свідчення тодішнього Київського губернатора Фундукля, пише, що цукровий завод, який вважається Трощинським, спочатку був збудований в 1822 році в сусідньому селі Бучак (Канівський р-н Черкаської обл.), ближче до Дніпра. В 1830-му або в 1831 році він згорів, був відновлений в 1832 р., а в 1838-му – «перенесений» в с. Трощин. Плевако навіть називає Трощинську цукроварню «Бучацько-Трощинською» [9, с. 1010-1011]. Але, якщо розповіді Фундукля, інтерпретовані Плевако, відповідають дійсності, то очевидно, тут мова йде про різні заводи, адже відстань між Трощином і Бучаком – чимала (села сьогодні виміраючі, від Бучака, зокрема, вже мало що залишилося). Що значить «завод був перенесений»? Можливо, будматеріали, котрі залишилися від однієї заводської споруди, були використанні для створення іншої. Але це зовсім не значить, що споруди Бучацької і Трощинської цукроварень були одним і тим же заводом. Тож пальму першості в українському цукроварінні слід віддати не селу Трощин, а селу Бучак. Втім, питання потребує більш ретельних архівних, а можливо і археологічних досліджень. Розхоже ж твердження про те, що «перша українська цукроварня була збудована в 1824 р. в селі Трощин» слід визнати таким, що є не до кінця доведеним – робочою гіпотезою.

Наступним задокументованим претендентом на звання першої української цукроварні є цукроварня, збудована кимось із роду Собанських (найвірогідніше Міхалом Собанським). Цукрозавод (можливо, навіть два заводи) був збудований десь на Поділлі, але де саме, в літературі не вказується: Собанські тут мали чимало маєтностей. К.Г. Воблий вважає, що підприємство стало

до ладу між 1825 і 1828 роками [1, с. 103], а О.А. Плевако підрахував, що в 1828 році заводом було вироблене 500 пудів цукру [9, с. 1019]. Якщо зважити на те, що кількість виробленої продукції можна обрахувати лише після закінчення сезону цукроваріння, а останній є сезоном осінньо-зимовим, і в нашому випадку це сезон 1827-1828 рр., то можна стверджувати, що завод Собанських в 1827 році працював вже на повну потужність. А А.Б. Задорожнюк і О.П. Ресент взагалі вважають, що цукровня Собанських працювала ще на початку 1820-х рр. [3, с. 181].

1827 рік для українського цукроваріння був «врожайним» на будівництво цукроварень. В Сумському повіті Харківської губ. стала до ладу цукроварня П. Ляліна. Про неї згадують в багатьох літературних джерелах, як про факт доведений, але по суті про цей завод мало що відомо. Не ясно навіть точно, де саме він розміщувався. В селі Рижавка неподалік Умані було засновано цукроварню Й. Мошенським. Задокументовано, що цукор вона дала в 1828 році [9, с. 1012]; значить – з поправкою на «сезонність» – в 1827 році вона працювала вже на повну потужність. Завод цей проіснував недовго, через 10 років він згорів і більше не відновлювався [4, с. 595]. 1827-м роком сучасні дослідники датують також спорудження П. Мошинським цукрового заводу у місті Бершадь (Вінниччина) [6]. Втім, ще К.Г. Воблий сумнівався що це могло мати місце, оскільки в 1826-1834 рр. володіння графа Мошинського в Бершаді були заарештовані, і в таких умовах нове промислове будівництво було утруднено [9, с. 103].

Ще одна цифра щодо початку українського цукроваріння, яка була «запущена» в історичну літературу (зокрема, П.Л. Кованьком), це «1811 рік». Нібито тоді ще на Харківщині існував цукровий завод. К.Г. Воблий піддав цю

дату сумніву, а О.А. Плевако довів, що вона з'явилася помилково і відбиває не факт будівництва цукроварні, а лише офіційний дозвіл на таке будівництво, котрий в 1810 році отримав колезький асесор Безобразов, але який так нічого тоді і не побудував. Безобразов реалізував свої будівельні плани лише 1830-х роках, та й то на Курщині [9].

З наведеного матеріалу бачимо, що навіть історично більш менш достеменні факти щодо початку українського цукроваріння вимагають ретельніших досліджень і дуже далекі від того, щоби претендувати на статус «в році N в населеному пункті X було збудовану першу українську цукровню». Але і це ще не все. Є ще гіпотези, є ще відомості мало верифіковані. І якщо ще їх залучити до кола розглядуваної проблеми (а історик без перевірки не має права скидати з рахунку навіть слухи і легенди), то інтрига з початком вітчизняного цукроваріння остаточно перетвориться в «блокбастер». В галузі «смутних припущень» за першість піонерів українського цукроваріння будуть змагатися між собою міста Умань і Бобровиця (Чернігівщина) із тодішніми – початок XIX ст. – їхніми господарями – Потоцькими і Кочубеями.

Щодо Умані, то К.Г. Воблій пише: “У Яворського є глуха вказівка про те, що на початку XIX ст. існувала цукроварня в маєтностях Потоцького” [1, с. 103]. «Глуха вказівка» – це відоме дослідження українського історика М.І. Яворського «Україна в епоху капіталізму» (Полтава, 1925), в першому томі якого на с. 260 дійсно є згадка про те, що Потоцький в своїй Умані на початку XIX ст. пробував займатися цукроварінням, але без особливого успіху. О.А. Плевако по-

цікавився у Яворського особисто (і на бесіду з ним послався), звідки той взяв ці відомості. На що М.І. Яворський відповів, що про існування цукровні в уманській Софіївці прочитав в літературно-художньому журналі [9, с. 1020]. От і всі відомості. Сам Плевако спробував розібратися в цьому питанні, але через брак першоджерел не зміг, лише поставив майбутнім дослідникам завдання віднайти і уважно дослідити архіви Потоцького і Метцеля щодо Софіївки: а раптом відомості підтвердяться і славнозвісна Софіївка до всіх своїх принад додасть ще й пальму першості українського цукроваріння?.. Хоча проблема і була сформульована ще в 1927 році, актуальності вона не втратила і сьогодні, питання належним чином так і не досліджене.

З цією «уманською» інтригою змагається інша. В 1972 році чернігівські краєзнавці Л.Є. Прокопенко і В.З. Христюк в есе, присвяченому місту Бобровиця, у чернігівському томі «Історії міст і сіл УРСР», написали, що в цьому місті Кочубей (без вказівки хто саме) в 1807 році збудував цукровий завод. І далі – в 1825 р. до нього прибудували рафінадне відділення, в 1846 році він виробив продукції на 3 тис. рублів, а в 1854 році його спалили розлючені селяни, і «цукроварня Кочубея» більше не відновлювалася [5, с. 160-172]. Відомості щодо «продукції на 3 тис. рублів в 1846 р.» автори взяли з монографії О.О. Нестеренка [7, с. 471]. А звідки інші? – автори, на жаль, не сказали. Втім, вже одне підтвердження бодай єдиної відомості таким дослідником як О.О. Нестеренко, дає підстави вважати, що в Бобровиці в першій пол. XIX ст. цукроварня таки була. (В 1897 р. П.П.

Катеринич збудував тут іншу, новішу цукровню; донедавна – «Бобровицький цукровий завод»). Про те, що на Чернігівщині в 1850-х роках існувала «цукроварня Кочубея» говорить також акад. М.Є. Слабченко [10, с. 211]. Але це могли бути і цукрові заводи родини Кочубеїв, що в середині XIX ст. розміщувалися в селах Старогородка Остерського повіту і Дубовичи Глухівського повіту (Глухівщина тоді відносилася до Чернігівської губернії) [2].

Отже питання, поставлене Л.Є. Прокопенком і В.З. Христюком, а це саме питання, оскільки свої твердження про «цукроварню Кочубея 1807 року» автори ніякими посиланнями не підкріпили, залишається невирішеним. Більш менш достеменним на сьогодні є лише те, що в Бобровиці в середині 1840-х рр. продуктивно діяв цукровий завод. Але в якому році він був збудований і ким саме з Кочубеїв² – це треба ще з'ясувати.

Остаточо питання про початок українського цукроваріння можна буде вважати вирішеним лише після того, як будуть з належним рівнем достеменності висвітлені всі проблемні історичні моменти, перераховані вище.

² Найвірогідніше це був Віктор Павлович Кочубей, відомий на свій час (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) державний і політичний діяч (дипломат, двічі міністр внутрішніх справ, голова Державної ради і Комітету міністрів), який тим не менш в своїх маєностях не цурався зайняття гуральніцтвом і торгівлею вином, та ще й, як зазначає М.Є. Слабченко, «за завищеними цінами» [10]. Відомо також, що цей царедворець в 1807-1810 роках перебував «не при справах». То ж цілком можливо, що вільний від основної роботи час він використав для фундації українського цукроваріння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукро-буракової промисловості. Т.1. Перед розкріпаченням селян 1861 року. Вип. 1. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1928. – 248 с.
2. Домонотович М. Матеріали для географіи і статистики Росії. Черниговская губернія. – СПб, 1865. – 706 с.
3. Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVII – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 270 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К.: Голов. ред. Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, 1972. – 788 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К.: Голов. ред. Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, 1972. – 780 с.
6. Москалюк М.М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. істор. журн. – 2008. – №2. – С. 75-85.
7. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ремесло і мануфактура. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с.
8. Пакульській Н.А. Изъ области свеклосахарной промышленности в Черниговской губернии. – К.: Типографія Г.Л. Францквечиа, 1901. – 24 с.
9. Плевако О.А. З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні (До питання, коли побудовано перші цукроварні) // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1927. – С. 1001-1028.
10. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Т.1. – Одеса: Держ. видав. України, 1925. – 318 с.

Тютюнник Ю.Г. К вопросу о первом сахарном заводе в Украине. Рассмотрены спорные и невыясненные вопросы об основании первого украинского сахарного завода. Показано, что даты и места его возникновения, которые приводятся в новейшей научной литературе, сомнительны, и проблема требует более глубокого изучения.

Tutyunnik Yu. G. On the issue of the first sugar factory in Ukraine. Considered controversial and outstanding questions about the basis of the first Ukrainian sugar factory. It is shown that the date and place of its origin, which leads to the latest scientific literature, uncertain, and the problem requires a more in-depth study

Редколегія журналу з глибоким сумом повідомляє, що 6 січня 2015 року на 96-му році пішов з життя старійшина українських істориків науки і техніки доктор фізико-математичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України

**В'ячеслав Олександрович
ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ**